

LIMITY RAWLISOVHO PRÍSTUPU K TEÓRII SPRAVODLIVOSTI V KONCEPCIÁCH EVY F. KITTAYOVEJ A MARTHY C. NUSSBAUMOVEJ

LUKÁŠ SIEGEL, Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda Trnava, Trnava, SR

SIEGEL, L.: Limits of Rawlsian Approach towards the Theory of Justice in Conceptions of Eva F. Kittay and Martha C. Nussbaum
FILOZOFIA, 74, 2019, No 7, pp. 543 – 555

In this article, we will analyze the limits of rationalist contract theories, such as Rawl's theory of justice. The understanding of autonomy and human dignity based on the idea of a rational and self-determining subject that is aware of his interests, rights and can cooperate rationally is not sufficient as a foundation for defining the social rights and specific rights of minorities (persons with disabilities, elderly citizens, or children). Ethics of care outlined by Eva F. Kittay and capability approach described by Martha C. Nussbaum offers a critical reflection on this conventional approach to justice. The focus of submitted reflections is the characterization of a shift from Kant's idea of an autonomous person and a liberal idea of useful mutual reciprocity of individuals (J. Rawls) towards Aristotelian essentialism, which extends the concept of a subject concerning justice. This extension includes ill people, elderly citizens and people with disabilities (E. F. Kittay, M. C. Nussbaum).

Keywords: Rawls, J. – Kittay, E. F. – Nussbaum, C. – Justice – Care – Dependence – Social liberalism – Ethics of care – Capability approach

Úvod

Súčasnú diskusiu o najvhodnejšej interpretácii spravodlivosti výrazne ovplyvnila Rawlsova teória spravodlivosti. Jeho koncepcia sa stala v oblasti sociálnej filozofie natoľko závažnou, že sa s ňou museli vyrovnávať všetky koncepcie sociálnej spravodlivosti. Z hľadiska filozofickej argumentácie možno Rawlsovo dielo označiť za základ súčasného sociálneho liberalizmu. Rawlsova teória spravodlivosti ako slušnosti špecifikuje férové podmienky racionálnej kooperácie slobodných a rovných bytostí. Týka sa pravidiel distribúcie a redistribúcie tak základných foriem dobra, ako aj slobôd. Vychádza z kantovských pojmov autonómie a ľudskej dôstojnosti, založených na idei racionálneho, sebaurčujúceho subjektu, vedomého si svojich záujmov a práv a schopného racionálne kooperovať, a na liberálnej idei vzájomnej recipročnej užitočnosti.

Rawlsova teória spravodlivosti čelí rôznym formám kritiky aj z toho dôvodu, že vylučuje mnohé skupiny ľudí, ktoré nespĺňajú kritérium autonómneho a sebaurčujúceho subjektu a sú dlhodobo odkázané na rôzne formy starostlivosti. V štúdiu sa zameriame na dve kritiky tohto typu – na etiku starostlivosti Evy Feder Kittayovej a na prístup zameraný na spôsobilosti (*capability approach*) Marthy Craven Nussbaumovej. Obidve autorky spája posun od Kantovej idey autonómnej osoby a liberálnej idey vzájomnej recipročnej užitočnosti indivíduí (J. Rawls) k aristotelovskému esencionalizmu, ktorým sa rozširuje pojem subjektu spravodlivosti o chorých, starých a zdravotne postihnutých ľudí. U obidvoch autoriek zásadným východiskom zostáva dôstojnosť života, ale v jej antikantovskom, anti-procedurálnom, pluralitne danom rozmere. Problém odkázanosti na pomoc iných a dlhodobej starostlivosti riešia ako problém sociálnej spravodlivosti. Kittayová vo svojej knihe *Práca z lásky (Love's Labor 1999)* rozpracovala práve problém odkázanosti na pomoc iných. Poukázala na dôležitosť dlhodobej starostlivosti a problémy, ktorým čelí. Vysvetlila, že idea zraniteľnosti každej ľudskej bytosti a odkázanosti na pomoc iných nepredstavuje závažný problém len pre Rawlsovu teóriu spravodlivosti, ale musí byť relevantná pre akékoľvek úvahy o spravodlivej spoločnosti. Idea zraniteľnosti každej ľudskej bytosti v podstatnej miere inšpirovala aj Nussbaumovej aristotelovsky motivovaný prístup, zameraný na spôsobilosti (*capability approach*).¹ Uznatie zraniteľnosti každého jednotlivca sa v tejto dikcii stáva základným spôsobom konštitúcie nového prístupu k definícii spravodlivosti a ľudských práv.

K východiskám Rawlsovej teórie spravodlivosti

Rawlsova teória spravodlivosti je modernou verziou racionalistických zmluvných koncepcií. Spoločenskú zmluvu pokladajú za spôsob, ako objasniť pravidlá spravodlivosti, vznik štátu, jeho inštitúcie a funkcie. Tradícia spoločenskej zmluvy je široko akceptovaná v politike, práve, ekonómii a má veľmi silný vplyv na to, ako sa ľudia vnímajú navzájom ako politickí aktéri. Myšlienka občana ako nezávislej osoby, ktorá vyjednáva podmienky zmluvy, je každodennou súčasťou nášho života.

Rawls predpokladá, že k uzavretiu kontraktu prichádza za podmienok, v ktorých nie je nikomu známe jeho budúce postavenie v spoločnosti, a preto pridelovanie výhod

¹ K zakladateľom prístupu zameraného na spôsobilosti (*capability approach*) nespochybniteľne patrí indický ekonóm a filozof A. Sen. V tejto práci sa nebudeme venovať Senovej verzii tohto prístupu aj napriek faktu, že Nussbaumová bola výrazne ovplyvnená Senovou koncepciou. Hlavnú pozornosť venujeme Nussbaumovej kritike Rawlsa a reflexii konceptu odkázanosti, ktorý je kľúčovým pojmom tak pre Nussbaumovú, ako aj pre Kittayovú, a slúži ako východisko kritiky teórie spravodlivosti J. Rawlsa. K Senovej koncepcii spôsobilostí bližšie pozri Palovičová (2013, 265 – 275).

za závojom nevedomosti prirodzene smeruje k zvýhodňovaniu tých najhoršie postavených členov spoločnosti. Nikto totiž nevie, či to nebude práve on, kto sa ocitne na ich mieste. Závoj nevedomosti podľa Rawlsa zaručuje, že systém pravidiel zvolený v tejto situácii bude spravodlivý. Inými slovami, človek ako racionálna bytosť, ktorá pozná svoje záujmy a vie ich aj racionálne artikulovať, je ochotný dodržiavať pravidlá dovedy, pokým mu prinášajú úžitok. Spravodlivosť predstavuje cnosť každej spoločnosti, ktorá je základom práv každého človeka (Rawls 1995, 17 – 19). Práve stanovenie určitých základných práv a povinností je relevantným aspektom pri budovaní akejkoľvek spoločenskej štruktúry. Základné podmienky spravodlivosti možno podľa Rawlsa stanoviť za závojom nevedomosti. Ide o pôvodnú pozíciu, v ktorej nikto v spoločnosti nepozná svoje miesto ani sociálne postavenie, nepozná svoje schopnosti a vlastnosti. V týchto podmienkach si volíme základné princípy spravodlivosti (Rawls 1995, 21).

Rawls predpokladá, že nikto si nezvolí podmienky, ktoré by uprednostňovali jeho špecifickú situáciu (Rawls 1995, 22). Inými slovami, ak nikto nepozná svoju situáciu, tak je nepravdepodobné, že by si niekto volil podmienky, ktoré by uprednostňovali niečo, čo nepozná. Rawlsova teória spravodlivosti predpokladá, že „ľudia v pôvodnom stave sú rozumní. Pri voľbe princípov sa každý snaží najlepšie, ako vie, presadzovať svoje záujmy“ (Rawls 1995, 95). Ide o ideál osôb, ktoré sa „môžu zapojiť do sociálnej spolupráce počas celého svojho života, potom zároveň môžu prevziať zodpovednosť za svoje ciele; ide teda o to, že môžu prispôsobiť svoje ciele takým spôsobom, aby ich mohli dosiahnuť prostriedkami, o ktorých môžu rozumne predpokladať, že ich získajú ako odmenu za svoj vlastný predpokladaný prínos“ (Rawls 1997, 28). Ďalej sa občania snažia rozumne (respektíve racionálne) uvažovať o cieľoch, ktoré chcú dosiahnuť. Rawls upevňuje toto tvrdenie, pretože uvádza, že ľudia sú racionálni, hoci často nepoznajú ciele, ktoré chcú dosiahnuť. Vedia však, že sa tieto ciele budú usilovať dosiahnuť inteligentne (Rawls 1997, 41). Za takýchto podmienok možno určiť princípy spravodlivosti, ktoré by si podľa jeho názoru ľudia zvolili za závojom nevedomosti.

Prvý princíp spravodlivosti hovorí: „Každá osoba musí mať rovnaké právo na čo najširší systém základných slobôd, ktoré sú zlučiteľné s obdobnými slobodami pre iných ľudí“ (Rawls 1995, 48). Podľa druhého princípu „sociálne a ekonomické nerovnosti majú byť upravené tak: (a) aby sa u oboch dalo rozumne očakávať, že budú na prospech kohokoľvek; a (b) aby boli späté s pozíciami a úradmi prístupnými pre všetkých“ (Rawls 1995, 48). Prvý princíp je pomerne jasný, problém môže predstavovať druhý princíp. Otázkou je, akú skupinu Rawls rozumie pod pojmom „najmenej zvýhodnenou“, pretože v spoločnosti sú rôzne skupiny ľudí, ktoré možno zaradiť do tejto kategórie. Rawls pokladá za najviac znevýhodnených tých, ktorí sú v ťažkej ekonomickej situácii. Iné formy znevýhodnenia nie sú v Rawlsovom procedurálnom ja-

zyku zohľadnené, podobne ako ani pluralita podôb dôstojného či nedôstojného života, ktorá z nich vyplýva.

Zásadný problém Rawlsovoho² prístupu k spravodlivosti tkvie v tom, že princípy spravodlivosti špecifikujú férové podmienky racionálnej kooperácie slobodných a rovných bytostí, vedomých si svojich záujmov a schopných ich racionálne artikulovať, pričom sa zabúda na tých, ktorí na tejto fiktívnej zmluve neparticipujú, teda na seniorov, ľudí so zdravotným postihnutím a na sociálne vylúčených ľudí. Na tento nedostatok liberalizmu upozorňuje mnoho mysliteľov nielen priamo komunitaristických, ale aj liberálnych. Jednou zo súčasných analýz Rawlsa je stať z diela *Disability and Political Theory* (2016), v ktorej autorka Stacy Clifford Simplician prichádza so zásadnou kritikou Rawlsovoho prístupu k osobám so zdravotným postihnutím. Tvrdí, že Rawls vníma problematiku zdravotného postihnutia (respektíve osôb odkázaných na starostlivosť) ako niečo vzdialené jeho teórii (Simplician 2016, 83). Poukazuje aj na Rawlsovu tendenciu citovať a parafrázovať autorov, ktorí pokladajú zdravotné postihnutie za medicínsky problém, a nie za problém sociálny či spoločenský (Simplician 2016, 88 – 90). Rawlsov výber autorov a expertov môže odhaliť jeho vlastný pohľad na problematiku zdravotného postihnutia. Práve prístup, ktorý pozorujeme v našej analýze Rawlsa, tkvie v odsúvaní problému odkázanosti a starostlivosti. Prítom ide o jasnú súčasť života každého človeka, ktorá patrí k vývojovým fázam života. Každý z nás je ako dieťa odkázaný na starostlivosť rodičov, môžeme ochorieť, alebo sa narodiť so zdravotným postihnutím, či neskôr starnúť.

Kritika Rawlsovej teórie spravodlivosti v etike starostlivosti Evy Feder Kittayovej

Americká predstaviteľka mladšej generácie etičiek starostlivosti³ Eva Feder Kittayová prináša svojou interpretáciou starostlivosti nové podnety do diskusie o spravodlivosti. Starostlivosť o odkázaných sa v modernej tradícii myslenia zvyčajne chápe ako práca z lásky, teda ako niečo, čo primárne musia zabezpečovať rodičia, dospelé deti či príbuzní z lásky, súcitu a oddanosti k tým, ktorí sú závislí od ich pomoci. Napriek skutočnosti, že potreba starostlivosti je v rôznych obdobiach ľudského života nesporná, relatívne malá pozornosť sa venuje otázke, čo táto skutočnosť znamená pre politickú filozofiu. Tieto otázky boli nastolené až v etike starostlivosti, ktorá upozornila na problém odkázanosti v živote každého človeka.⁴ Na rozdiel od starších verzií etiky

² Rawls sa venuje svojej teórii aj v diele *Spravodlivosť ako férovosť* (2007), kde taktiež rozvíja koncept spravodlivosti, avšak ani tu nevenuje problematike odkázanosti patričnú pozornosť.

³ Pre koncept etiky starostlivosti pozri aj Urban (2015, 119 – 129).

⁴ Jednou z prvých prác venovaných etike starostlivosti bola práca Milton Mayeroff *O starostlivosti* (1971), ale vznik etiky starostlivosti ako samostatnej morálnej teórie sa spája s prácami psychologičky Carol Gilliganovej a filozofky Nel Noddingsovej v polovici osemdesiatych rokov dvadsiateho

starostlivosti Kittayová neformuluje svoju teóriu ako alternatívu k liberálnym teóriám spravodlivosti a ľudských práv. Práve naopak, riešenie odkázanosti na pomoc iných a zabezpečenie dlhodobej starostlivosti pokladá za legitímnu súčasť liberálnych úvah o spravodlivosti. Vydanie Kittayovej knihy⁵ *Práca z lásky* (1999) predstavovalo významnú udalosť v politickej a morálnej filozofii z viacerých dôvodov. Po prvé, problém zdravotného postihnutia postavila ako relevantnú súčasť morálnej a politickej filozofie v tom zmysle, že ide o zásadné otázky, s ktorými sa budú musieť vyrovnávať teórie spravodlivosti. Po druhé, sformulovala (predtým bol min. čas) niektoré presvedčivé argumenty pre kritiku zmluvných teórií spravodlivosti.⁶ Autorka tvrdí, že ak chceme formulovať adekvátne návrhy na spravodlivý prístup k ľuďom odkázaným na starostlivosť a k tým, ktorí sa o nich starajú, žiada si to prekonať obraz občianstva zakotveného v dominantnej tradícii spoločenskej zmluvy, ktorá je jadrom teoretizovania o spoločnosti.

Kittayová výstižne artikuluje zásadný problém Rawlsovej teórie, pričom poukazuje na rozhodujúcu ideu racionálneho, sebaurčujúceho subjektu a definíciu reciprocity v Rawlsovej teórii spravodlivosti. Kittayová, podobne ako Nussbaumová, namieta, že pre určenie najmenej zvýhodnenej skupiny nepostačuje ekonomické kritérium, pretože do tejto premeny abstraktných prostriedkov (výška príjmu) na aktuálny typ života, ktorý ľudia žijú, vstupujú rôzne typy náhodných faktorov, akými sú vek, zdravotné postihnutie alebo choroba. Jedným z takýchto konverzných faktorov je odkázanosť na pomoc iného človeka, ktorá je prítomná v živote každého z nás. Môžeme ju vnímať v detstve, počas choroby, postihnutia, ba dokonca aj v starobe (Kittay 1999, 29). Každý z nás

storočia. Obidve autorky potvrdili význam „hlasu starostlivosti“ ako legitímnej alternatívy k liberálnym teóriám ľudských práv.

⁵ Kittayovej pozícia neprechádza zásadnými zmenami ani v novších článkoch a štúdiách, ktoré sa venujú problematike odkázanosti. Zastáva pozíciu, ktorá berie do úvahy postavenie a kvalitu života ľudí odkázaných na starostlivosť. Uvádza, že tá je stále nedostačujúca, a preto je nutné vytvárať opatrenia, ktoré budú dostatočne reflektovať potreby tejto skupiny. V štúdiu *The Ethics of Care, Dependence, and Disability* Kittayová uvádza, že v súčasnosti stále bojuje táto skupina s diskrimináciou v rôznych spoločenských sférach (Kittay 2011, 49). Upozorňuje na vzťah medzi opatrovateľom a osobou odkázanou na starostlivosť, pretože obaja do značnej miery ovplyvňujú život toho druhého (Kittay 2011, 50). Za najpodstatnejší prínos štúdie sa dá pokladať jej argumentácia, ktorá odkázanosť a starostlivosť radí k bežným súčasťiam ľudskej existencie. Autorka tvrdí, že pre spoločnosť by bolo lepšie, keby uznala odkázanosť a všetky faktory, ktoré k nej prináležia, za bežnú súčasť života a nastavila opatrenia tak, aby reflektovali tento fenomén v dostatočnej miere, ktorá zabezpečí dôstojný a kvalitný život (Kittay 2011, 53 – 55).

⁶ Okrem iného jej teoretická iniciatíva ponúkla silné argumenty pre zmeny v americkej legislatíve a verejnej politike, čím dokázala, že filozofia môže ovplyvniť konkrétne politické rozhodnutia. Práca púta pozornosť aj tým, že je opisom reálneho života autorkinej dcéry, ktorej život s postihnutím je neoddeliteľnou argumentačnou bázou teoretických úvah a núti k premýšľaniu o živote ľudí so zdravotným postihnutím. Práca Evy Kittayovej podnecuje závažné otázky o úlohe reálnej inšpirácie v politickej a morálnej filozofii.

potrebuje podporu a pomoc buď blízkej osoby, alebo určitú formu opatrovníctva. Nemôžeme to vnímať ako nevšednú životnú situáciu, pretože je bežnou súčasťou nášho života (Kittay 1999, 29).⁷ Táto forma podpory by mala byť chápaná ako práca, pretože ten, kto poskytuje starostlivosť, musí vynaložiť nadmerné úsilie, aby zabezpečil správnú starostlivosť a prostredie pre odkázaného (Kittay 1999, 30). Fenomén odkázanosti je pre Kittayovú natoľko rozhodujúci, že by mal zastávať kľúčovú pozíciu pri analýze spravodlivej spoločnosti.

Kittayová odoláva tendencii idealizovať starostlivosť výlučne ako cit alebo dispozičnú zvláštnosť a odhaľuje celú šírku činností, ktoré so sebou starostlivosť prináša vo všetkých sférach života (starostlivosť o deti, zdravotne postihnutých členov rodiny, rodičov v starobe, v období choroby a pod.). Identifikuje tri základné znaky tejto práce. Po prvé, je to zodpovednosť za niekoho, kto je v mnohých smeroch bez opatrovateľa bezmocný. Z toho vyplýva, že starostlivosť je morálnou povinnosťou, ktorá presahuje limity iných prác v domácnosti. Po druhé, pretože opatrovateľská práca vyžaduje citlivosť k potrebám toho druhého, často je vytušenie potrieb opatrovaného v podstatnej miere zviazané s istou mierou emocionálnej väzby k opatrovanému. Kittayová uvádza, že bez ohľadu na to, či „sme tí, ktorí starostlivosť potrebujú, alebo chceme nájsť niekoho, kto poskytne starostlivosť za nás, potrebujeme hlavne niekoho, kto sa stará“ (Kittay 1999, 130). Navyše vzhľadom na to, že „opatrovateľská práca je skôr nepresne vymedzená (*functionally diffuse*) ako špecificky určená (*functionally specific*), opatrovateľ nemá fixne daný zoznam úloh, ale vyžaduje sa od neho, aby zabezpečil individuálnu pohodu a zaručil uspokojenie rozmanitých potrieb opatrovaného. Takáto zodpovednosť často neberie do úvahy potreby opatrovateľa. Po tretie, povinnosť starostlivosti v rodine je často v konflikte s požiadavkami zamestnania na trhu práce“ (Kittay 1999, 130).

Kittayová dáva do pozornosti nielen potreby odkázanej osoby vzhľadom na starostlivosť, ale aj nezastupiteľnú funkciu opatrovateľa, respektíve poskytovateľa starostlivosti, pretože táto pozícia nie je dostatočne spoločensky uznaná a opatrovateľ často vykonáva dané činnosti na úkor svojho vlastného života. Primárne ide v takýchto situáciách o členov rodiny, ktorí poskytujú starostlivosť svojmu blízkemu. Obidve tieto skupiny (opatrovatelia a tí, ktorí starostlivosť prijímajú) sú nezanedbateľnou skupinou v spoločnosti, a preto by mali byť zohľadnení aj pri tvorbe spoločenských pravidiel a hodnôt.

⁷ Kittayová píše: „Naša odkázanosť nie je potom dôsledkom mimoriadnych okolností. Keby sme na ňu nazerali týmto spôsobom, znížime relevantnosť ľudskej prepojenosti. Nielen pre účely prežitia, ale aj pre rozvoj kultúry samotnej“ (Kittay 1999, 29). Treba upriamiť pozornosť na fakt, že Kittayová prepája rozvoj kultúry a spoločnosti s problematikou odkázanosti.

Podľa Kittayovej musí spravodlivá spoločnosť zahŕňať aj skupiny odkázané na starostlivosť, čiže osoby so zdravotným postihnutím, deti alebo starších občanov a rôznych iných ľudí (Kittay 1999, 75 – 76). Rawlsovi vyčíta, že do svojej koncepcie spravodlivosti nezakomponoval problém odkázanosti ako kľúčový problém sociálnej spravodlivosti⁸ (Kittay 1999, 77). Dodáva, že Rawls určite neodmieta naše povinnosti voči ľuďom, ktorí nezapadajú do jeho teórie. Vychádza však z predpokladu, že cieľom politickej filozofie je vypracovať ucelenú teóriu spravodlivosti pre občanov, ktorí sa považujú počas celého svojho života za slobodných a plne kooperujúcich členov spoločnosti. Aj Rawls odporúča špeciálnu korekciu v prípade špeciálnych potrieb. Základným problémom týchto odporúčaní je, že nie sú súčasťou jeho princípov spravodlivosti: nepatria medzi „primárne formy dobra“, a preto nie sú relevantné ani pre ich ústavné zakotvenie (Kittay 1999, 86). Podľa Kittayovej ide o zásadný problém mnohých racionalistických zmluvných koncepcií, ktoré nereflektujú reálny stav, ale zameriavajú sa na ideálny svet. Z jej hľadiska je pri zostavovaní akejkoľvek koncepcie spravodlivosti nevyhnutné zohľadňovať reálne situácie a skutočný stav vecí samotných.

Ďalšou výhradou Kittayovej voči Rawlsovej teórii spravodlivosti je idealizácia občana. Rawls vníma všetkých ľudí ako úplne sebestačných a participujúcich členov spoločnosti (Kittay 1999, 88 – 89). Kittayová namieta, že adekvátna koncepcia spravodlivosti musí nevyhnutne brať do úvahy aj slabosť a krehkosť ľudského života. Idealizácia občana má totiž závažné praktické konzekvencie. Kittayová uvádza: „Ak je odkázanosť uznaná ako jedna zo základných podmienok spravodlivosti, potom odkázaný človek je zastúpený ako plne fungujúci občan počas obdobia odkázanosti“ (Kittay 1999, 89). Podľa Kittayovej treba klásť dôraz na fenomén odkázanosti už pri určení primárnych foriem dobra, ktoré sú relevantné pre ústavné zakotvenie. Kittayová poukazuje na ďalší dôležitý aspekt starostlivosti o odkázaných, ktorým je pozícia opatrovateľov v spoločnosti. Táto početná skupina ľudí je taktiež prehliadaná. Práca opatrovateľov je podľa nej veľmi špecifická, pretože „skupina tých, ktorí reprezentujú opatrovateľov, vie, že nemôžu myslieť len na svoje záujmy, ale musia zväžiť aj záujmy odkázaného“ (Kittay 1999, 90). Rawlsovu teóriu spravodlivosti žiada doplniť o princíp sociálnej zodpovednosti za dlhodobú starostlivosť, ktorý znie: „Každému podľa jeho potrieb, každému podľa jeho spôsobilosti starať sa o seba a takú podporu zo strany sociálnych inštitúcií k sprístupneniu zdrojov a príležitosti, aby bolo o všetkých adekvátne postarané“ (Kittay 1999, 113). Inými slovami, spravodlivosť pre

⁸ Kittayová pripomína, že nielen v *Teórii spravodlivosti*, ale ani neskôr v *Politickom liberalizme* sa nevenuje tomuto problému pozornosť. Citujeme: „Rawls nepovažuje tieto námietky za kľúčové pre jeho politickú teóriu. Obzvlášť potom, ako vylepšuje zámer svojej teórie v práci *Politický liberalizmus*, sú tieto námietky úplne vypustené“ (Kittay 1999, 77).

opatrovateľov a opatrovaných sa dosiahne len prostredníctvom takých koncepcných a inštitucionálnych reforiem, v rámci ktorých bude starostlivosť patriť medzi základné formy dobra, ktoré majú ústavné zakotvenie. Takáto úprava vyžaduje uznať, že odkázanosť na pomoc iných v určitých obdobiach života je podstatnou zložkou ľudského života, a preto patrí medzi tie formy dobra, ktoré prináležia všetkým. Z faktu, že všetci sme „dieťaťom niekoho“ (*some mother's child*), čiže existujeme v prepletených vzťahoch závislosti, vyplýva, že starostlivosť patrí medzi kľúčové požiadavky v politickej teórii (Kittay 1999, 23 – 24).⁹

Nussbaumovej kritika Rawlsovej teórie spravodlivosti

Limity Rawlsovej teórie spravodlivosti sú predmetom úvah aj Marthy C. Nussbaumovej, ktorá je popri Amartyovi Senovi v súčasnosti azda najvplyvnejšou autorkou filozofických teórií spravodlivosti. Rovnako ako u Rawlsa aj u nej zásadným východiskom zostáva dôstojnosť života, ale v jej antikantovskom, antiprocedurálnom, pluralitne danom rozmere. Kľúčovým pojmom v jej koncepcii spravodlivosti je pojem spôsobilostí (*capabilities*), ktorý do filozofie zaviedol nositeľ Nobelovej ceny za ekonómiu a politický filozof Amartya Sen.¹⁰ Tento koncept predstavuje istú formu slobody, keď si jedinec volí, čo chce dosiahnuť a čo pokladá za hodnotné.¹¹ Nussbaumová vo svojej perspektíve zohľadňujúcej spôsobilosti používa aj aristotelovský termín životného zdaru (*flourishing*), ktorý tkvie „v súbore základných ľudských nárokov, ktoré vytvárajú predpoklad pre rozličné spôsoby života; nárokov, ktoré sú obsiahnuté v idei ľudskej dôstojnosti“ (Nussbaum 2007, 182). Dôrazom na pojem spôsobilosti, resp. životný zdar, rozširuje pojem subjektu spravodlivosti v definícii dôstojného života o chorých, starých, zdravotne (mentálne) postihnutých ľudí, ale tiež o zvieratá.

Za slabé miesto Rawlsovej teórie spravodlivosti Nussbaumová pokladá problém spravodlivosti vo vzťahu k zdravotne postihnutým ľuďom. Uvádza, že osoby so

⁹ Kittayová na základe svojej teórie navrhuje konkrétne opatrenia v oblasti americkej sociálnej politiky. Napríklad podporuje obnovu pomoci rodinám s nezaopatrenými deťmi, program na podporu chudobných rodín, obnovu nemocenského zákona z roku 1993, nárok na dovolenku z dôvodu starostlivosti či choroby atď. K podobným záverom ako Kittayová prichádzajú aj českí autori A. Koubová a P. Urban, ktorí píšú: „V spoločnosti, ktorá si cení ako najvyššie hodnoty sebestačnosť, nezávislosť a výkonnosť, je ale starostlivosť chápaná ako záťaž a „nutné zlo““ (Koubová a Urban 2018, 719).

¹⁰ Nussbaumová aplikovala Senov prístup na špecifické skupiny – osoby so zdravotným postihnutím, národy, zvieratá. V stati sa obmedzime len na problém spravodlivosti vo vzťahu k zdravotne postihnutým ľuďom. Vzhľadom na rozsah state mimo našej pozornosti ostáva problém spravodlivosti, ktorý vzniká medzi bohatými a chudobnými národmi a napokon problém spravodlivosti vo vzťahu k zvieratám. Spomínané problémy zahŕňajú rôzne asymetrie moci, týkajú sa bytostí, ktoré disponujú limitovanými schopnosťami.

¹¹ Bližšie pozri Palovičová (2011, 833 – 844).

zdravotným postihnutím sú stále členmi spoločnosti, teda občanmi, a mali by sme im umožniť prežiť produktívny život (Nussbaum 2007, 98). Rawlsovej teórii vyčíta, že dostatočne nerieši rovnosť práv osôb so zdravotným postihnutím. Nussbaumová obhajuje prístup zameraný na rozmanitosť schopností človeka, ktorý v konečnom dôsledku chápe osoby so zdravotným postihnutím ako plnoprávných a rovných občanov (Nussbaum 2007, 98 – 99). Výnimkou nemôžu byť ani extrémne postihnutia, ktoré sú na okraji ľudskej skúsenosti. Znamená to, že okrem zdravotnej starostlivosti a opatrovníctva zabezpečuje aj otázku vzdelania takým spôsobom, akým si dané postihnutie vyžaduje, a ľuďom, ktorí sa o týchto ľuďoch starajú, poskytuje uznanie, ľudskú aj finančnú podporu, príležitosť na zamestnanie a možnosť aktívnej účasti na spoločensko-politickom živote. Preto je nutné, aby spoločnosť uznala ich prácu za plnohodnotnú.¹² Dodáva, že „starostlivosť o deti, starších ľudí a ľudí s mentálnym a telesným postihnutím je hlavnou časťou práce, ktorá má byť vykonaná v akejkoľvek spoločnosti a vo väčšine spoločnosti je prameňom obrovskej nespravodlivosti. Preto sa akákoľvek teória spravodlivosti musí zamyslieť nad problémom už od začiatku, v návrhu základnej inštitucionálnej štruktúry a hlavne v rámci primárnych foriem dobra“ (Nussbaum 2007, 127).

Z tohto uhla pohľadu Nussbaumová odmieta Rawlsov predpoklad, že cieľom politickej filozofie je vypracovať ucelenú teóriu spravodlivosti pre občanov, ktorí sa považujú počas celého svojho života za slobodných a rovných ľudí a za plne kooperujúcich členov spoločnosti. Až potom sa pokúšať zahrnúť do nej „extrémnejšie prípady“ (Nussbaum 2007, 16, 108 – 109). Racionalistickým typom spoločenských zmlúv vyčíta, že vychádzajú z predpokladov rovnocenných, nezávislých, slobodných a racionálnych bytostí, ktoré vedia o vlastných záujmoch a právach a vedia ich aj artikulovať, čím vynechávajú z kontraktu bytosti, ktoré nie sú v stave artikulovať svoje záujmy, alebo musia získavať schopnosti a príležitosti žiť dôstojný život za skrytú cenu. Tým racionalistické zmluvné teórie odsúvajú ľudí s mentálnym postihnutím do úzadia a inštitúcie, ktoré vytvárajú, nezohľadňujú ich špecifické potreby, ani ich opatrovateľov. Rawls vidí problém v tom, že ľudskú dôstojnosť zakotvil v racionalite človeka, nie v potrebách ľudskej osoby zdieľanej aj s inými živočíchmi (Nussbaum 2007, 159). Nussbaumová požaduje znovu premyslieť východiskovú pozíciu, v ktorej sa vyberajú princípy spravodlivosti tak, že odmietneme určité predpoklady, na ktorých stojí spoločenská zmluva, reformulujeme ideu ľudskej dôstojnosti, aby každej ľudskej bytosti boli poskytnuté rozsiahle primárne dobrá, ktoré zodpovedajú idej spravodlivosti (Nussbaum 2007, 175 – 177). Pre Nussbaumovú

¹² V kontexte starostlivosti o zdravotne znevýhodnených ľudí Nussbaumová otvára aj otázku rodovej rovnosti z hľadiska spravodlivosti.

je dôležitá diverzita ľudských bytostí, pretože človek nachádza uspokojenie v rôznych formách sebarealizácie, ako o tom svedčí široký koncept primárnych dobier.

Nussbaumová kritizuje aj ideu vzájomnej recipročnej užitočnosti individuí ako predpoklad spoločenskej zmluvy (Nussbaum 2007, 98).¹³ Rawls definuje reciprocitu ako vzťah medzi rovnocennými občanmi. V sociálnom zmysle slova ide o zamlčaný predpoklad neplnohodnotnej existencie ľudí so zdravotným hendikepom v zmysle ich neproduktívnosti a nereciprocitu vzhľadom na spoločnosť (Nussbaum 2007, 98). Nussbaumová ukazuje, že vytvorením vhodných podmienok im umožníme stať sa plnohodnotnými členmi spoločnosti (Nussbaum 2007, 105). Z Nussbaumovej kritiky vyplýva, že produktivita nemôže rozhodovať o tom, či človeku priznáme jeho ľudské práva. Produktivita nie je a nemala by byť hlavným cieľom sociálneho života, nemali by sme získavať rešpekt len na základe toho, že budeme produktívni (Nussbaum 2007, 121, 125, 135). Nussbaumová v texte naznačuje tieto tézy viackrát, pretože v živote nemôžeme považovať len produktívny stav za „normálny“.

Poukázaním na hranice ľudskej racionality a vzájomnej recipročnej užitočnosti individuí Nussbaumová nastoľuje problém spravodlivosti inak – ako otázku dôstojného života bytostí, ktoré nie sú v stave racionálne kooperovať či byť si navzájom recipročne užitočné. V rámci Nussbaumovej koncepcie jednotlivcov nemôže mať spôsobilosti bez práva. Ilustruje to na príklade jednotlivcov postihnutých autizmom, ktorí by bez rozsiahleho špecializovaného vzdelávania, financovaného z verejných zdrojov, neboli nikdy schopní stať sa členmi spoločnosti. Inak vyjadrené, otázka vzdelania či zabezpečenia starostlivosti nie je prejavom dobrej vôle či ústretovosti zo strany spoločnosti, ale realizáciou práva týchto ľudí na vzdelanie, starostlivosť, základy sebaúcty a ďalšie práva vyplývajúce z rešpektovania ich špecifických potrieb. Za kľúčový faktor z hľadiska realizácie práv ľudí so špecifickými potrebami pokladá začlenenie detí do vzdelávacieho procesu, pretože spravodlivá spoločnosť by podľa nej mala „podporiť ich zdravie, vzdelávanie a plnú participáciu v sociálnom, ale aj v spoločenskom živote“ (Nussbaum 2007, 100). Spoločnosť zohráva u ľudí so špecifickými potrebami dôležitú úlohu, pretože vytvára podmienky, v ktorých môžu realizovať svoj život a životné rozhodnutia.

Z Nussbaumovej úvah vyplýva, že „nie je len jeden typ životného zdaru“ (Nussbaum 2007, 182). Za kľúčové považuje dohodnúť sa na určitom zozname základných ústavných nárokov, ktoré budú podporovať rozličné spôsoby života. Tieto

¹³ Nussbaumová píše: „Ľudia s mentálnym postihnutím nepatria medzi tých, na ktorých sa vzťahuje princíp reciprocitu a pre ktorých sú formované základné spoločenské inštitúcie“ (Nussbaum 2007, 98).

nároky budú spadať pod ideu ľudskej dôstojnosti (Nussbaum 2007, 182).¹⁴ Určuje desať základných ľudských spôsobilostí, ktoré sú podľa nej kľúčové pre každú spoločnosť. Patria k nim: šanca prežiť normálnu dĺžku života, zdravie, telesná integrita, možnosť využívať svoje zmysly, možnosť prejavovať emócie a citovo sa rozvíjať bez strachu, úzkosti, traumatizujúcich udalostí či prehliadania a ignorovania, možnosť uplatňovať praktický rozum vo význame realizácie individuálnych životných plánov; afiliácie k druhým osobám (prežívanie vzťahov a prejavovanie záujmu o druhých); hry v zmysle možnosti tešiť sa, hrať sa a pod.; kontrola nad vlastným politickým aj materiálnym prostredím (Nussbaum 2007, 76 – 78). Tento súbor by mali rešpektovať a realizovať vlády všetkých národov „ako minimum toho, čo vyžaduje rešpektovanie ľudskej dôstojnosti“ (Nussbaum 2007, 70). Spôsobilosti sú navzájom nezameniteľné, to znamená, že nedostatok jednej nemôže byť nahradený inou spôsobilosťou a občania majú právo na všetky spôsobilosti. Prepad pod hraničnú úroveň spôsobilostí pokladá Nussbaumová za zlyhanie spravodlivosti. Nejde len o kompenzáciu zdravotného postihnutia prostredníctvom peňažných príspevkov, ale úlohou verejnej politiky je plná inklúzia ľudí so zdravotným postihnutím do spoločnosti. Treba dodať, že Nussbaumová nepokladá tento zoznam spôsobilostí za uzavretý. Je otvorený zmenám a pripomienkam, pretože žiadny koncept nemôže hneď obsiahnuť všetky aspekty ľudského života. V novšej štúdiu *Capabilities, Entitlements, Rights: Supplementation and Critique* (2011) Nussbaumová zostáva verná svojim primárnym argumentom a presvedčeniam. Uvádza, že prístup zameraný na spôsobilosti reflektuje dokonca aj problémy, ktoré nedokáže obsiahnuť ani koncept ľudských práv (Nussbaumová 2011, 24). Spôsobilosti považuje za predpolitické, pretože sa viažu na ľudskú existenciu ako takú (Nussbaumová 2011, 25). Dodáva, že jej desať spôsobilostí je odvodených od základných ľudských nárokov, ktoré by sa mala snažiť zabezpečiť každá vláda (Nussbaumová 2011, 27). Nussbaumová je aj vo svojich novších štúdiách verná argumentom, ktoré konštruktívne prezentovala v primárnom diele *Frontiers of justice: disability, nationality, species membership*.

Prístup zameraný na spôsobilosti nie je politickou doktrínou, nie je ani komprehenzívnu morálnou doktrínou. Jeho cieľom je určiť podmienky ľudsky dôstojného života pre každého človeka (Nussbaum, 2007, 155). Zaraďuje sa medzi liberálne teórie spravodlivosti, nakoľko predmetom spravodlivosti sú individuálne práva a slobody: právo na vzdelanie, sloboda výberu, sloboda príležitostí, šanca

¹⁴ Nussbaumová doslova píše: „Zoznam nie je jednotný preto, že by boli idey občanov o životnom zdare jednotné, ale preto, lebo je rozumné dohodnúť sa na jednotných ústavných nárokoch, ktoré budú poskytovať základ pre rôzne spôsoby života. Na nárokoch, ktoré sa zdajú byť súčasťou myšlienky ľudskej dôstojnosti“ (Nussbaum 2007, 182).

formovať vlastný plán života atď. (Nussbaum, 2007, 217). Poukazuje však na nedostatočnosť tradovaných pojmov individuálnej autonómie, ľudskej dôstojnosti, ktoré vychádzajú z tradície Kantovho ideového dedičstva.

Záver

V štúdií sme analyzovali limity procedurálnych teórií spravodlivosti so zreteľom na schopnosti či príležitosti žiť dôstojný život v prípade bytostí, ktoré nie sú schopné artikulovať svoje záujmy. Ukázali sme, že chápanie autonómie a ľudskej dôstojnosti, ktoré je založené na ideí racionálneho, sebaurčujúceho subjektu, vedomého si svojich záujmov a práv a schopného racionálne kooperovať, nepostačuje ako základ pre definovanie špecifických práv menšín (osôb so zdravotným postihnutím, seniorov, detí). Protínávrh k takémuto tradičnému prístupu spravodlivosti nachádzame v etike starostlivosti Evy F. Kittayovej a v prístupe zameranom na spôsobilosti (*capability approach*) Marthy C. Nussbaumovej, ktoré zohľadňujú preferencie aj hendikepovaných aktérov. Miera slobody či spôsobilosti poskytuje viac informácií o reálnych príležitostiach a možnostiach jednotlivca robiť slobodné rozhodnutia a umožňuje určiť nerovnosti spôsobené sociálnou štruktúrou, ktorá znevýhodňuje, marginalizuje či diskriminuje určité skupiny. Zdravotné postihnutie sa tu chápe ako jeden z aspektov ľudskej diverzity, ktoré nie je druhotnou komplikáciou, ktorú by bolo možné ignorovať či brať do úvahy neskôr. Je to fundamentálny aspekt našich úvah o rovnosti a spravodlivosti. Rawlsova koncepcia liberalizmu je dobrým základom, ktorú etablovalo mnoho štátov sveta, avšak nedostatočne reflektuje napríklad potreby spomínaných skupín. Preto sme sa v našej analýze zamerali na kritiku a obohatenie Rawlsovej koncepcie o dva prístupy, ktoré môžeme považovať za kľúčové pre budúce uvažovanie o dobrej a spravodlivej spoločnosti.

Literatúra

- KITTAY, F. E. (1999): *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*. New York – London: Routledge.
- KITTAY, F. E. (2011): The Ethics of Care, Dependence, and Disability. *Ratio Juris*, 24 (1), 49 – 58. [<https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.2010.00473.x>]
- KOUBOVÁ, A., URBAN, P. (2018): Vztahové pojetí morální subjektivit mezi etikou péče a teorií hry Donalda Winnicotta. *Filozofia*, 73 (9), 717 – 730.
- MAYEROFF, M. (1971): *On Caring*. New York: Harper & Row Publishers.
- NUSSBAUM, C. M. (2007): *Frontiers of justice: disability, nationality, species membership*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- NUSSBAUM, C. M. (2011): Capabilities, Entitlements, Rights: Supplementation and Critique. *Journal of Human Development and Capabilities*, 12 (1), 23 – 37. [<https://doi.org/10.1080/19452829.2011.541731>]

- PALOVIČOVÁ, Z. (2011): K pojmu sociálneho fungovania. *Filozofia*, 66 (9), 833 – 844.
- PALOVIČOVÁ, Z. (2013): Senova teória spravodlivosti. *Filozofia*, 68 (4), 265 – 275.
- RAWLS, J. (1995): *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- RAWLS, J. (1997): *Politický liberalizmus*. Prešov: Slovacontact.
- RAWLS, J. (2007): *Spravodlivosť ako férovosť*. Bratislava: Kalligram.
- SIMPLICAN, C. S. (2016): Disavowals of Disability in Rawls' Theory of Justice and his Critics. In: Arneil, B., Hirschmann, J. N., (eds.): *Disability and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. [<https://doi.org/10.1017/9781316694053>]
- URBAN, P. (2015): Enactivism and care ethics: merging perspectives. *Filozofia*, 70 (2), 119 – 129.

Napísanie tohto príspevku podporila Vedecká grantová agentúra MŠVVaŠ SR a SAV: VEGA 1/0132/17 ako súčasť projektu *Právo na nezávislý život a začlenenie do spoločnosti osôb s postihnutím z pohľadu sociálnej a politickej filozofie*.

Lukáš Siegel
Katedra filozofie a aplikovanej filozofie
Filozofická fakulta UCM v Trnave
Námestie J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovenská republika
e-mail: lukassiegel@gmail.com